

Adalékok és néhány megfontolás az előzetes egyeztető tárgyalások történetéhez

„... A sakknak vannak szabályai és ezt még nem mindenki ismeri, nálunk. [...] Elvtársak, mi ezt a játszmát nagyon komolyan játszunk. De, ezen a pályán – és ez nem mindig könnyű – de, a nemzetközi szabályokat mi mindig figyelembe vesszük. Ezt tudják rólunk a mi ellenségeink és a mi barátaink, is. Éppen ezért a magam részéről én optimista vagyok – ezúttal, is – és bízom benne, hogy ezt a játszmát megnyerjük. Ehhez kívánok én az elvtársaknak eredményes végjátékot és jó egészséget!”¹

BEVEZETŐ

Az előzetes egyeztető tárgyalások alatt azokat a formális és informális megbeszéléseket, találkozókat, egyeztetéseket értjük, amelyek a hatalom² – állampárti és pártállami vezetők, megbízottak – és a formálódó, rendkívül változatos alternatív/ellenzéki erők képviselői, csoportjai, majd az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) között folytak, és amelyek talán nem csak a Nemzeti Kerekasztal történéseit befolyásolták döntően.

Ennek a szakasznak a pontos időhatárai nem igazán állapíthatók meg, mert ezekhez hasonló események már akkor is zajlottak, amikor az ellenzéki csoportosulások még csak alternatívként voltak említve, de bármilyen meglepő, a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások megkezdése után is találunk erre utaló megállapításokat – ezeket találón *utólagos egyeztető tárgyalásoknak* nevezhetnénk.

A tanulmány vizsgálódása a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 1988. májusi pártértekezlete és az 1989. februári Központi Bizottsági (KB) ülés közti időszakra fókuszál, azonban egyes aspektusok megvilágítása okán jóval korábbi időszakokra is visszanyúl.

Szakmai megközelítésben létezik az *átmenet*³ kapcsán egy hármas terminológia. Eszerint a *rendszerváltás* kifejezés magára a történelmi folyamatra használható, a *rendszerváltozás* az ún. objektív tényezők – vagyis olyan hatások, amelyek nem vezethetők vissza a rendszerátalakulás akarati megfontolásaiként – esetében használható. Harmadikként pedig a *rendszerváltoztatás* kifejezés az átmenet tudatos cselekményei kapcsán, az ún. szubjektív tényezők esetében helytálló. A tanulmányhoz kapcsolódó kutatások ez utóbbi kategóriában helyezhetők el.

Vizsgálódásomat egy elemzési keretben kívánom elhelyezni. Erre lehetőséget nyújt Antal Attila, aki a rendszerváltás – mint történelmi folyamat – „anatómiájának” politilógiai-szociológiai-tranzitológiai karakterének „megrajzolásához” ajánl egy egységes értelmezési keretet.³ Ennek részletes ismertetésére a tanulmány nem vállalkozik, ehelyett azonban hangsúlyozni kívánja, hogy – a terminológiai hármasság alapos végiggondolásával is alátámasztható – az ún. objektív (pl. nemzetközi politika) és szubjektív tényezők mesterséges különválasztása a történelmi szempontú vizsgálatokban rendkívül hasznos. De valójában ezek a tényezők mind egyszerre fejtették ki hatásukat kölcsönösen egymásra, illetve magára a folyamatra is.

A történeti szempontú kutatások nagymértékben tudnak hozzájárulni a politológia (tranzitológia)⁴ elméleteinek alátámasztásához vagy éppen kritikájához. Az MSZMP KB és a *Politikai Bizottság* (PB) dokumentumai jó ideje kutathatóak akár interneten keresztül is.⁵ Ebből kifolyólag ezek nélkülözhetetlen, de ugyanakkor „felszíni” forrásoknak tekinthetők. A ’rendszerelváltás’ politikátörténetileg pontos (hiteles) rekonstrukciójához a ’rendszerelváltoztatás’ alapos feltárása szükséges. Az állampárti és pártállami illetve egyéb, a hatalmi gépezethez becsatornázott apparátusok működésének mechanizmusait kell mélyrehatóan feltárni, iratanyag szinten. Az apparátusokat *eszköztárként* értelmezem és legalább annyira izgalmasnak és jelentősnek tartom működésüket a ’rendszerelváltoztatás’ történetében, mint amennyire divatos az állambiztonsági szervek szerepét kiemelni.

A tanulmány célja, hogy rávilágítson egyes mikrotörténeti aspektusokra és körülményekre, amelyek hozzájárulhatnak néhány alapkérdés pontosabb feltevéséhez a jövőben.

Az anyaggyűjtés során előkerült néhány olyan irat és dokumentum, melyek a szakirodalmi percepcióban hangsúlyosan megjelenő kérdésekhez szolgálnak adalékkul.

Az egyik ilyen kérdés az *Új Márciusi Front* (ÚMF) 1989. januári fellépése, aminek alapvetően kedvezőtlen volt a fogadtatása annak ellenére, hogy milyen jelentős célokat fogalmazott meg. Ennek lehetséges okait, hátterét mutatom be 1988 elején, illetve – egy másik kérdéskör, a *forгатókönyvek* kapcsán – 1989 elején. Az átmenet ún. forгатókönyvei vonatkozásában pedig a 80-as évek társadalomtudományi kutatásainak szerepére kívánok rávilágítani. Mindezt erősen forrasközpontú megközelítésben.

A NYERS REZSŐ-ÜGY

1988 márciusában alakult meg és próbált meg legális működési lehetőséghez jutni az ÚMF, amelyet főként a reformszocialista értelmiségnek a liberális alternatívok (ellenzék) felé is nyitott tagjai alkották, de az alapításban részt vettek Nagy Imréhez közel álló ötvenhatosok is, egyik fő kezdeményezője pedig a KB-tag Nyers Rezső volt.⁶

Az ÚMF szerepére és jelentőségére a szakirodalom 1989. január 14-i fellépésük kapcsán szokott kitérni.⁷ Január 11-én kelt⁸ felhívásuk „*Az egypártrendszerrel a képviselési demokráciáig*” címet viselte, és abból a szempontból, hogy az ÚMF mögött ott állt Nyers Rezső, a címnek akkor tényleg jelentősége volt, és van a tanulmány mondanivalója miatt is.

Az Aczél György-féle politizálás,⁹ amely arra irányult, hogy az értelmiséget kontrollálható keretek között tartsa, a pártértekezlet előtti időszakra (1988 eleje) már nem tudta megakadályozni a tőle független mozgalmak és szerveződések létrejöttét. Ez frusztrálta a pártvezetést, különösen akkor, ha egy az MSZMP-től független szerveződés hátterében közvetlenül egy központi bizottsági tag állt.

Pozsgay Imre helyzete más volt, mozgási lehetőségeit nagyban megkönnyítette az, hogy ő a Hazafias Népfront, vagyis a „hivatalos” ernyőszervezet keretei között, illetve közül tudott politizálni, mert így mindig csak közvetve volt érintett.

Ez nem állt Nyers Rezső esetében, aki egy olyan reformvonalat képviselt, ami a rendszer átalakítását „szociáldemokratizált” politizálással látta megoldhatónak. Erre

tett első, 1988 eleji kísérletének körülményeit igyekszem megvilágítani a dokumentumok tükrében.

Nyers Rezső levele Kádár Jánosnak 1988. február közepén:

„Kedves Kádár Elvtárs!

Szeretném tudomásodra hozni, hogy néhányan – kommunisták és a párttal szimpatizáló értelmiségiek – szerény, de nyilvános kezdeményezésre készülünk azzal a céllal, hogy hozzájáruljunk a szocializmus, a demokrácia és a nemzet kérdés-komplexumában a nyitott kérdések megválaszolásához, a szellemi tisztánlátáshoz a szélesebb társadalmi közegben. Elveinket és törekvésünket a mellékelt felhívás-tervezet tükrözi, amit a közeljövőben készülünk nyilvánosságra hozni. Szeretném remélni, hogy nincs kifogásod a kezdeményezés ellen. [...] Magam azért veszek részt ilyen kezdeményezésekben, mert belpolitikai helyzetünket gyorsan romlónak és veszélyekkel terhesnek ítélem, katasztrófa lenne ha nem tudnánk fordulatot elérni, kudarcunk súlyos helyzetbe hozná a nemzetközi kommunista mozgalom újatarkó erőit. [...] A pártbeli megújulás számomra kevésnek és lassúnak tűnik. [...] A készülő pártértekezlet sokat segíthet a helyzeten, de azt egyetlen cselekvéssel nyilván nem lehet megjavítani. Kívánatos, hogy a kommunisták cselekvési tere egyénileg és kisebb közösségekben is nőjön, betartva a párt általános politikai irányát és a kongresszusi, központi bizottsági határozatait. Ennek szellemében igyekszek magam is cselekedni.”¹⁰

Nem feltétlenül volt taktikai szempontból jó lépés, hogy már a pártértekezlet előtt formális szerepet vállalt a szerveződésben. De Nyers Rezső KB-tagként betartotta a pártfegyelmet, ami azt jelzi, hogy valószínűleg nem akart taktikázni. Vagy azt gondolta, hogy nem szükséges a taktika, mivel Aczél György közbenjárt Kádárnál az érdekekben.¹¹

Véleménycsere Kádár Jánossal 1988. február 18-án:

„14 év után az első hosszabb beszélgetés asztal mellett, ülve – két óras. Apropó: Hozzá küldött levelem a politikai helyzetről. Az elején terjengős információt ad, visszanyúl az elmúlt évtizedre. Brezsnyev, Andropov, Csernyenko, Gorbacsov, Teng Hsziao Ping-ről. Brezsnyevvel rossz viszony volt, beavatkozásra törekedett, reformokat nem akarta megérteni, személyi dolgokba is bele akart szólni. Csernyenkóval nem volt érdemi kapcsolat. Amit Gorbacsov és Teng Hsziao Ping tesz, azon mi lényegében túl vagyunk – ezt Gorbacsov és Teng Hsziao Ping elismerte a beszélgetéseken.[...]”

4., Az Új Márciusi Front tervezett kezdeményezése és az én kísérőlevelem

Ő [Kádár]: A levelemet korrektnek tartja, tudomásul veszi. A felhívás-tervezetet helyes szándékúnak tekinti, három mondatnyit tudna benne kifogásolni, de nem teszi. Véleménye: ne most kezdeményezzünk.

Én [Nyers Rezső]: A kezdeményezés most szükséges, mert rossz és romló a helyzet. Politikai vákuum keletkezett, amit be kell tölteni kezdeményező, párbeszédet folytató progresszív politikai cselekvéssel.”¹²

Az ÜMF 1988. márciusi alapító felhívásának talán legfontosabb pontja az volt, hogy önálló javaslatot fogalmazott meg a kibontakozás politikai formájára. Az elnök Ujhelyi Szilárd, ügyvezető titkár pedig Vitányi Iván lett. Már ekkor szorgalmazták¹³ egy „Országos Társadalmi Konzultatív Testület” megalakítását, amely egyaránt és egyszerre lett volna a vezető párt- és kormánysszervek tanácsadó testülete, valamint olyan fórum, amely a társadalom nevében véleményezi, értékeli e szervek tevékeny-

ségét.¹⁴ Ez végső soron a hatalom valamiféle megosztását jelentette volna, és ott állt mögötte Nyers Rezső. Lett is belőle ügy, de nem kapott túl nagy nyilvánosságot.

„Gáspár Sándor elvtárs szóbeli bejelentése alapján [...] a Politikai Bizottság megbízza Óvári Miklós és Lukács János elvtársakat, hogy beszéljenek – külön-külön – Marosán György és Nyers Rezső elvtársakkal az »Új márciusi front« létrehozása kapcsán felvetődött kérdésekről és beszélgetésük eredményéről tájékoztassák a Politikai Bizottságot. Ugy határoz, hogy Aczél György elvtárs írásban adjon tájékoztatót a Nyers Rezső elvtárral folytatott beszélgetés létrejöttéről és tartalmáról.”¹⁵

Lukács és Óvári Politikai Bizottságnak írt feljegyzésből: „Nyers Rezső elvtárral április 7-én beszélünk. »Elmondotta, hogy nem váltogatja a meggyőződését, nem kezdeményezett és nem is támogatott az SZDP újjászervezésére irányuló törekvéseket.«”¹⁶

Aczél György Kádárnak írt feljegyzéséből: „A Politikai Bizottság március 22-i ülésén [...] Gáspár Sándor elvtárs beszámolt arról, hogy Marosán György elvtárs elmondta neki: őt megkereste Nyers Rezső elvtárs, hogy alakítsák meg a Szociáldemokrata Pártot, illetve a Szakasits Árpád Kört. [...] – Később Gáspár elvtárs – folyosói beszélgetés során – közölte velem, hogy Nyers elvtárs a vele való beszélgetés közben neki is azt mondta: többpártrendszer kell, illetve lesz Magyarországon. [...] Ezek után, a KB ülés előtt megkérdeztem Nyers elvtárstól, igaz-e, hogy ő szociáldemokrata Pártot, illetve Szakasits Árpád Kört akar alakítani, illetve, hogy a többpártrendszer híve. Ő ezeket indignálódottan és felháborodottan utasította vissza és elmondta, hogy véletlenül találkozott Marosán elvtárral, s beszélgetésük közben egyetértettek abban, hogy közösen lépjenek fel a Szoc.Dem.Párt, illetve a Szakasits Árpád Kör alakítási kísérletei ellen. Ami a többpártrendszert illeti elmondta nekem, hogy nemrég beszéltek Gáspár elvtárral, akinek ő azt mondta, hogy ha a párt nem lesz elég pluralista, lehet, hogy majd egyszer, valamikor a szakszervezetekből, a szövetkezeti tanácsból, a környezetvédőkből és más szervezetekből valamiféle többpártrendszer-szerűség kialakul, – de ő azt nem akarja megérni.”¹⁷

Lukács és Óvári feljegyzése Nyers Rezsőről Kádárnak: „Marosán elvtárral ritkán, véletlenszerűen szokott találkozni. Az SZDP újjáalakítása szóba se került. Ő kommunistának tartja magát, s nem váltogatja a meggyőződését. Egyébként őt Marosánnal együtt árulónak tartják azok, akikben még él valamiféle nosztalgia az SZDP iránt.”¹⁸

Lukács és Óvári feljegyzése Marosán Györgyről Kádárnak: „Nyers Rezső elvtárs őt nem kereste, s ő sem kereste Nyers elvtársat. Egyszer véletlenül találkoztak a Valóság¹⁹ szerkesztőségében. Jelen volt a szerkesztőség három tagja is. Marosán elvtárs a fentiekről [szociáldemokrata szervezkedés, pluralizmus elvetése] beszélt Nyers elvtárral, aki vele teljes mértékben egyetértett. Egyébként nem tételezi fel Nyers elvtársról, hogy belemenne egy ilyen játékba.[...]”²⁰

A fenti történetből megállapítható, hogy Kádárnak mennyire volt merev a hozzáállása a kezdeményezés kapcsán, vagyis, hogy mennyire gondolta komolyan azt a kérését Nyers Rezső felé, hogy még ne kezdeményezzenek. Láthatóvá válik hol és hogyan lett az ÚMF kigáncsolva egy időre. Néhány hónap múlva azonban Nyers Rezső egy nyilatkozata már egészen más helyzetet tükrözött (egyébként a KB-tagból PB-tagga lett Nyers a nyilatkozathoz képest néhány hónapon belül KB által megbízott tárgyaló és a Németh-kormány államminisztere lesz).

„...[Népszabadság]: Vajon a glasznoszty nélkül tarthatnánk-e ott, ahol most tartunk? Előfordulhatna-e, hogy egy politikai bizottsági tag ilyenfajta szervezetnek tagja lenne, mint az Új Márciusi Front?

[Nyers.]: *Úgy gondolom, a magyar társadalomnak, a magyar politikának, a kommunista gondolkodásnak van egy olyan önfejlődése, amely ebbe az irányba mutat. Ugyanakkor azt kell mondanom, hogy a gorbacsovi fellépésnek igen jelentős itt a szinte görcsöldő szerepe. Mintegy meggyorsította a szóban forgó önfejlődést. Nélküle, azt hiszem, pillanatnyilag nem tarthatnánk itt. [...]*²¹

Mint láthatjuk végül „szerencsésen” került ki a helyzetből. A felvázolt ügy kapcsán még meglepőbb, hogy ennek a felívelő pályának Kádár nyitott utat azzal, hogy a májusi pártértekezletre Pozsgay Imre (nemzeti politika) mellett Nyers Rezsőt (reformpolitika) javasolta a PB-be.²² Az ő helyzetbe hozásuk volt Kádár utolsó lépéseinek az egyike. Mielőtt felállt az asztaltól, még megnyitott egy utolsó partit.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK A 80-AS ÉVEK VÉGÉN

Grósz Károly: *„A meglévőt tagadtuk, de nem tudtuk milyen legyen az új. Egy ilyen stratégiai elemzés éveket, akár évtizedeket vesz igénybe, ám nekünk erre nem volt időnk.”*²³ Ez az a mondat, amitől érdekessé válik a „forgatókönyv” témakör.

Kilényi Géza²⁴ egy akkori előadásában az 1985-ben lezárult középtávú tervciklust az államtudomány szempontjából, mint a „*kormányzati szervek és a tudományos kutatás egymásra találásának időszakát*”²⁵ említi. Ekkor kezdett kialakulni egy tendencia: viszonylag rövid idő alatt kellett elkészülniük bizonyos tárgykörökről tudományos javaslatoknak, koncepcióknak. A VII. ötéves terv (1985–1990) *kiemelt államtudományi kutatásainak* egyes tárgyköreiben már azt megelőzően megkezdődtek a kutatások.

A Társadalomtudományi Kutatások összehangolását 1985-ig a Tudománypolitikai Bizottság albizottságaként működő Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság (TKB) végezte. A Minisztertanács 1985 decemberében javasolta az Elnöki Tanácsnak, hogy a társadalomtudományi kutatások állami irányításának jogköre kerüljön a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) hatáskörébe, ezzel a TKB megszűnt. Az új hatáskör szerveként létrehozták az MTA Államtudományi Kutatások Programirodáját, ami az Akadémia illetékes főtitkár-helyettesének (Kulcsár Kálmán) felügyelete alá tartozott. 1986. január 1-jétől az önállóan gazdálkodó szerv rendeltetése az volt, hogy minél hatékonyabban lássa el az állami intézményeknél folyó államtudományi kutatások operatív irányítását.

Korábban a legfontosabb társadalomtudományi feladatokat a 15 évre szóló Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv határozta meg. Az utolsó ilyen 1985. december 31-ig tartott. Kormányzati döntés alapján a továbbiakban 15 évre szóló kutatási terv nem készült, hanem a társadalomtudományi feladatokat beépítették az ötéves időszakra vonatkozó Országos Középtávú Kutatási–Fejlesztési Tervbe (OKKFT).

Akkor már három éve (1982–83 óta) folyt a VII. ötéves tervidőszakra szóló OKKFT társadalomtudományi kutatási terveinek tematikus **előkészítése** [kiemelés tőlem – Riba András László]. A társadalomtudományi kutatási programoknak nagy jelentősége volt, a tervezeteket az arra illetékes politikai testületek hagyták jóvá. Ennek megfelelően a programok tervét megvitatta az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága, majd a PB. Az OKKFT négy nagy társadalomtudományi kutatást tartalmazott:

Ts-1. Gazdaságpolitikánk elméleti megalapozását, gazdaságirányításunk fejlesztését szolgáló kutatások.

Ts-2. Az államszervezet és társadalmi környezete, valamint a terület- és településfejlesztés tudományos kutatása.

Ts-3. A társadalompolitika tudományos megalapozása, a társadalom szerkezeti és tudati folyamatainak kutatása.

Ts-4. A művelődési folyamatok és történelmi-kulturális hagyományainak kutatása.

A felsoroltak közül a Ts-2. jelű terv két programból áll.

A Ts-2/I. jelű program Az állam és alkotmány; az államszervezet fejlesztésének komplex tudományos megalapozása

A Ts-2/I. jelű program 4 alprogramra tagozódik:

- Az állam szerepe, feladatai, az állami tevékenység továbbfejlesztésének főbb irányai a szocialista társadalomban.
- Az alkotmány továbbfejlesztésének tudományos megalapozottsága.
- Az igazságszolgáltatás szervezetrendszere és tevékenysége.
- A közigazgatás szervezetének és működésének továbbfejlesztését megalapozó kutatások.

Társadalomtudományi kutatások nem csak állami tervek alapján és nem kizárólag állami intézményeknél folytak. A Ts-2/I. különösen fontos kapcsolódási pont volt az Agitációs és Propaganda Bizottság számára készülő „A párt vezető szerepének érvényesülése és politikai intézményrendszerünk továbbfejlesztésének kérdései” című kutatással, amely a KB Társadalomtudományi Intézetében (TTI) Schmidt Péter irányításával folyt.²⁶ A Programirodának jó kapcsolatai voltak a TTI-vel. Ott hat kiemelt kutatási ún. APB programon dolgoztak, a TKB megszűnte miatt elkülönítve az ún. Ts programoktól.²⁷

Tehát a négy Ts programon kívül, amelyekben a TTI egyes részlegei, illetve munkatársai ugyancsak részt vettek, a PB által jóváhagyott APB-programok a következők voltak:

APB-1. A párt vezető szerepének érvényesülése és politikai intézményrendszerünk továbbfejlesztésének kérdései.

APB-2. A szocialista fejlődés magyarországi tapasztalatai és az elmúlt három évtized elméleti és gyakorlati tanulságai.

APB-3. Ideológiai problémák társadalmi fejlődésünk mai szakaszában.

APB-4. Gazdasági és műszaki fejlődésünk társadalmi feltételei.

APB-5. Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása.

APB-6. A magyarországi egyházak mai politikai, közéleti tevékenysége és eszmei arculata, egyházpolitikánk alapelvei (erre az MTA Filozófiai Intézete kapott megbízást)²⁸

A kutatások eredményeit illetve az azokat készítő szakértőket pedig sokszor bevonták a politikai döntéshozatalba is:

„A kutatási eredmények hasznosíthatósága a politikai döntéshozók, illetve a politikai gyakorlat számára természetesen nem korlátozódik a kongresszusi dokumentumok előkészítésének-megszövegezésének segítésére. Továbbá: a tématanácsok, a fölkért szerzők munkája nem korlátozódott a benyújtott résztanulmányok, illetve zárótanulmányok előkészítésére. Jóval gyakoribbá és rendszeresebbé vált részvételük a közvetlenebbül politikai

szakértői véleményezésekben, konzultációkban, a pártdokumentumok, szövegtervezetek vitájában, megfogalmazásában.”²⁹

LÁTKÉP AZ IGAZSÁGÜGYI MINISZTERIUMBÓL

Grósz Károly a pártbürokrácia technokratáira és a reformmunkálatokban szívesen részt vállaló hivatalnoki rétegre igyekezett támaszkodni. Kulcsár Kálmán,³⁰ akinek visszaemlékezésein alapul a következő rész, 1983-tól kezdve az MTA főtítkárhelyetteseként dolgozott. A társadalomtudományok³¹ és a külkapcsolatok tartoztak hozzá és tagja volt az MTA elnökségének. „... különböző értekezletekre, testületi vitákra nem egyszer meghívtak, s mert az MTA elnökségéhez a nyolcvanas évek elejétől egyre több párt- és kormányzati megkeresés érkezett különböző határozattervezetek véleményezésére, nem egyszer »belülről« láthattam a politikai döntések formálódását. A döntésekben azonban csak akkor vehettem részt, amikor kormánytag lettem.”³²

A Grósz-kormány 1987. június 25-én lépett hivatalba. Kulcsár Kálmán, igazságügyi miniszterként, ténylegesen 1988. július 1-jétől kezdte meg munkáját a kormányban. Ekkorra a kormány politikai súlya a korábbiakhoz képest jelentősen megnövekedett. Jóllehet a PB és a KB formailag irányított, a tényleges irányítás megfordult. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy Grósz Károly, aki egy személyben volt miniszterelnök és KB főtítkár, a miniszterelnöki pozíciót kezelte jelentősebbként. A politikai irányvonal többnyire a kormánykörökben formálódott. Az MSZMP vezető testületei, az egyes titkárok és apparátusok többnyire a kormány szervezetek által kialakított előterjesztések alapján dolgoztak. Az Igazságügyi Minisztérium politikájának fő vonala (például alkotmányozás) Kulcsár javaslatai alapján lényegében kormány szinten, esetenként Grósz Károllyal folytatott külön megbeszélés alapján alakult ki.³³

Kulcsár szerint nagyon nehéz megmondani, hogy mi volt Grósz Károly eredeti koncepciója, meddig kívánt eljutni az átalakulásban, mivel későbbi nyilatkozatai szerint modellváltásra gondolt, de gyakorlatilag nemigen tett semmit a rendszerváltozás ellen. A kormányüléseken illetve a PB ülésein a vitatott alkotmányjogi témákat mindig úgy zárta le, hogy azzal lehetőséget adott a továbblépésre. Grósz, Kulcsár elmondása szerint, az 1988. évi november 10-i minisztertanácsi ülésen úgy engedte tovább az Országgyűlés elé a többpárti rendszert lehetővé tevő törvényjavaslatot az egyesülési jogról, hogy annak tartalma világosan szemben állt a KB korábbi határozatával.³⁴

A Grósz-kormány, maga Grósz Károly azzal, hogy nem a pártfőtítkári tisztséget tekintette elsődlegesnek, előmozdította a párt „vezető szerepének” elhalványulását, nem akadályozta azt a jogalkotást, amely előreláthatóan a „vezető szerepnek” a kiküszöbölésére vezetett, s amely más politikai pártokkal versenyhelyzetbe hozta az MSZMP-t. A 1989. február 7-i PB-n az új alkotmány alapelveinek vitájában kijelentette: „a párt nem tör jogilag garantált kiváltságos helyzetre”³⁵

A Németh-kormány 1988. november 24-én alakult, s akkor csak annyi változás történt, hogy államminiszterként Nyers Rezső is tagja lett. Kulcsár Kálmán szerint a kormány politikai elgondolásait Pozsgay Imre fejtette ki. Itt az ún. „demokrácia csomagtervre” kell gondolni, amelyet Pozsgay Imre „alkotmányos összeesküvésnek” nevezett, és amelyet szűk körben beszélt meg néhány politológussal és politikussal. Mindehhez Kulcsár hozzáfűzi, hogy szerinte semmiféle összeesküvésre nem volt

szükség, mert a kormány akkor már jó ideje dolgozott az Alkotmányon és azokon a jogszabályokon,³⁶ amelyek arra voltak hivatottak, hogy megteremtsék a jogállamot és kialakítsák a demokratikus politikai rendszert. Kulcsár Kálmán világosan megfogalmazza, hogy az egész elgondolás alapját, azok az évekre visszanyúló tudományos kutatások jelentették, amelyeket ők az ún. Ts-2 társadalomtudományi program „**ernyője**” alatt [kiemelés tőlem – R.A.L.] folytattak.

1988. november végén a kormány az Országgyűlés támogatásával az Alkotmány és a politikai intézményrendszer reformja kapcsán akkor negyven éve először tárgyalta politikai napirendi pontot. Az MSZMP vezetése, bár látta a politikai változás kikerülhetetlenségét [1988. november!], de lassúbb átmeneti folyamatot tervezett, a hatalom koalíciós megosztásán keresztül.

Fejti György³⁷ összehívott egy megbeszélést 1989. január 2-ára, lényegében már az **átmenet lehetséges módjainak kidolgozására** [kiemelés tőlem – R.A.L.].³⁸

Ez a megbeszélés a tanulmány mondanivalója szempontjából nagyon fontos. Kulcsár Kálmán az *átmenet* szót használja, ami ugyan az 1989. februári KB határozatában, vagyis Fejti György megfogalmazásában, még nem nyilvánult meg. A későbbi események ismeretében azonban megfogalmazható, hogy az 1988. december 15-i KB és az 1989. január 2-i megbeszélés között – tehát 1988 végén; lehet, hogy már korábban is³⁹ – a legfelsőbb hatalmi szinten már nem modellváltásban, vagyis politikai intézményrendszer módosításban, hanem a rendszerátalakításban (rendszerelváltásban) gondolkodtak. De legalábbis opcióként számon volt tartva. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy a találkozót Grósz tudtával történt. Meglepőnek tűnik, de nem köthető fordulathoz az *átmenet elkerülhetetlenségének elismerése*. Az átmenet ekkorra rendszerátalakítás értelemben is eldöntött lehetett; de már egy „valahányadik” lehetőség volt 1988 végén, meglátásom szerint legalább második.

És amint bizonyítani próbálom, az átmenet politikai lépéseinek – dokumentum alapján legkorábban 1989. január 15-én – „menetrendje” volt, amivel ugyan le kellett futni a hivatalos köröket (PB, KB stb.) de már ezeket a hivatalos köröket is tartalmazta.

Azt azonban nem vitatom, hogy volt „fordulat” február elején, és azt sem, hogy ez a „nyilvánosságpuccs”⁴⁰ hatására történt. A politikai menetrendet azonban nem befolyásolta. Abban egy dolog biztos nem volt benne, a Pozsgay-bejelentés. A „nyilvánosságpuccs” jelentőségét abban látom, hogy Pozsgay Imre egyirányúvá tette az utat a hatalom és vagy Grósz Károly (amely, aki éppen rátért) számára. Ennek alátámasztására Kádár János sokak által zavarosnak minősített utolsó beszédéből idéznék: „*Önök nagyon jól tudják, hogy ez mit jelent mindazok számára, akiknek a kormány legalitása fontos. Még Önök erre szavaztak még titkosan, hogy a párt legalitása a fontos, mert hogyha nem ellenforradalom, hát akkor erre nem tudom, hogy ki hivatkozhat. Nem tudom, ki hivatkozhat.*”⁴¹

FORGATÓKÖNYVEK ÉS HASONLÓK

A tanulmány korábbi részében foglalkoztunk a társadalomtudományi kutatásokkal, amelyekről megállapítható, az ismertett tendencia alapján, hogy azokról a különböző fontosabb ügyekben illetékes állami és pártvezetők, komoly feladatokkal megbízott titkárok kérhettek jelentéseket, összefoglalókat, résztanulmányokat. Ennek ismertetése azért volt fontos, mert egy lépéssel közelebb kerültünk ahhoz, hogy

megválaszoljuk, hol és kik készítették a forgatókönyveket. Amikor az MSZMP forgatókönyveiről beszélünk, akkor oda a vezetők, a megbízottak elképzeléseit kell érteni. Ezekben nyilvánvalóan a párttal, a párttagsággal is számolni kellett, mint tényezővel. A KB-val mindig minden lépést „ki kellett pipáltatni.”

Grósz Károly válasza arra a kérdésre, hogy 1988-ban valóban készültek-e a rendszerváltozást elemző modellek: *„Ilyen tanulmányok, elsősorban központi megrendelésre készültek, mert a többpártrendszer igénye már sokkal korábban felmerült. Csak politikailag nem volt aktuális. Igazán 1987-től kezdtek ezzel foglalkozni Aczél Györgyék, ezt a témakört Gombár Csaba gondozta.”* Kemény László, aki akkor a Politikai Főiskola rektorhelyettese volt, ezzel kapcsolatban: *„Az első elemzést 1988 őszén a KB Társadalompolitikai Osztálya végezte. Ezt egy javaslat követte, amely a Központi Bizottság ülésére készült, Berecz János volt az előadója. Visszadobták. A következő kimunkálásában a másik KB-titkár, Lukács János is részt vett. Aztán született anyag a politikai rendszer jövőjéről, amit országos vitára akartak bocsátani, de erre nem került sor...”*⁴²

A KB 1988. december 15-i határozata szerint Grósz Károly vezetésével munkabizottság alakult, amelynek feladata az volt, hogy kidolgozza az MSZMP álláspontját az egy- és többpártrendszer, az alternatív csoportokhoz fűződő viszony és a választási rendszer kérdésében.⁴³ Álláspontom szerint – figyelembe véve a különböző társadalomtudományi kutatásokat – ekkor azt már nem kellett kidolgozni, hanem csak össze kellett állítani, meg kellett fogalmazni.

Kemény László éppen a KB 1988. december 15-i ülésének döntése alapján került be a Tudománypolitikai Munkaközösségbe. Elmondása szerint az említett bizottság három – különböző műhelyekben dolgozó – munkacsoporttá alakult. Ezeknek a konkrét feladata az volt, hogy leírják elképzeléseiket a politikai rendszer megváltoztatásáról.

Döntéshozatali szinten az lett volna a menetrend, hogy majd a PB eldönti, a három anyagból melyiket viszi a KB elé vitára, esetleg a három tanulmányból készül egy szintetikus javaslat. Megalakultak a munkacsoportok: az egyiket Grósz Károly vezette és Kövér Árpád volt a titkára, a másikat – amelyik TTI-re épült – Aczél György főigazgató irányította, Halay Tibor igazgatóhelyettes volt a titkára. A harmadik csoport a Politikai Főiskolán alakult meg, Romány Pál rektor, az MSZMP KB Tanácsadó Testületének elnöke volt a vezető, Kemény László pedig a titkár.⁴⁴

A Politikai Főiskolán az elképzelések alapján az átmenet öt alternatíváját vázolták fel:

1. Az első az egypártrendszer fenntartásának esélyeit és ennek következményeit vizsgálva arra jutott, hogy a monolitikus struktúra kizárólag erővel, polgárháborús veszélyt előidézve lehet megőrizhető.
2. A második tanulmány arra épült, hogy a vezető szerepét egy koalíció keretei között megtartó MSZMP és a hozzá „baráti” módon viszonyuló pártok együttműködésével a kifejezetten rendszerellenes csoportok marginalizálhatók, így a rendszer felszámolása elkerülhető.
3. A harmadik feltételezés [Kemény László ezt tartotta volna a legjobbnak] egy MSZMP vezette koalíció és ellenzék parlamenti szembenállására épült. Ez lett volna a demokratikus szocialista berendezkedés, amely már feltételezte a politikai harcok jogi korlátozások nélküli zajlását.

4. A negyedik modell úgy írható le, hogy megmarad az MSZMP, a létrejövő baloldalt viszont nem tudja megtartani hegemon szerepét. Az elemzés szerint ez a szituáció politikai káoszhoz vezetett volna, főleg ha a többi baloldali párt nem jól szervezett.
5. Az ötödikben [ami Kemény László szerint megvalósult és, amit ők egyáltalán nem támogattak] a hatalom átadása történik meg. A politikai rendszer teljes liberalizálásával, mindenféle jogi, alkotmányos kötöttség elvetésével olyan szituációt teremteni, amelyben a hatalom a szocializmust ellenzők kezébe kerül.⁴⁵

Az Aczél György vezetete csoport javaslata tömören összefoglalva azokat a megoldási módokat kutatta, amelyek révén biztosítható egy többpárti szerkezet elfogadása esetén is a párt hegemon szerepének fenntartása. Ennek egyik alapvető eleme egy olyan szervezeti keret létrehozása volt, amely biztosíthatta az MSZMP és a válság megoldásában érdekelt erők között az intézményes párbeszédet.

Kemény László elmondása szerint az ő elgondolásaik eredeti formában sosem lettek felhasználva, azokat nem tisztázott körülmények között, jókora módosításokkal az Aczél-féle anyag „emelte” magába. Ezzel egy Grósz Károly által február első napjaiban összehívott találkozóon szembesültek, és mivel erre Grószék nem állítottak össze anyagot, az övéket pedig Aczélé „tartalmazta”, a helyzet egyértelmű volt. Emellett egy másik érdekes dologról is beszámolt:

„De hadd térjek vissza még egy pillanatra az Aczél-féle anyaghoz. Igen lényeges elemének tartom ugyanis – különösen így utólag – azokat a javaslatokat, amelyek az >>alternatívokkal« való folyamatos konzultációra és párbeszédre vonatkoztak. [...] »Szükség van tehát ehhez új szervezeti keretekre, hasonlóan a Nemzeti Bizottságokhoz, amelyek 1945 után egy ideig működtek. Az ilyen koordináló szervezetben minden olyan erő képviselheti magát, amely konstruktív javaslattal és szándékkal lép fel a válság leküzdésére. Az új Nemzeti Bizottság működését már a várható résztvevők konzultációja alapján célszerű kialakítani.«⁴⁶

Az Aczél-féle „új Nemzeti Bizottság” felveti a Nyers Rezső és az ÚMF témakört, mivel nagyon hasonló elképzelésekről van szó. Ennek érzékeltetésére egy mondat az ÚMF-től: *„Magunkénak valljuk a felszabadulást követő népi demokratikus politikát és szellemiséget.”*⁴⁷ 1989. januári felhívásukban pedig az átmenet szervezeti formájaként *„Országos Nemzeti Bizottságot”* akartak felállítani, amelynek keretében az átmenetben érdekelt minden demokratikus szervezet és mozgalom részt vehetett volna. Nem is lehetne megmondani, hogy melyik a hasonló és melyik a hasonlított. Tudható, hogy 1988 elején Aczél közbenjárt Kádárnál az ÚMF-ért, és, hogy Kádár Aczél sejtette a szervezkedés mögött, akinél egyébként volt egy megbeszélés is annak idején.⁴⁸

A Kemény-interjú itt válik nagyon érdekessé: *„Ez azt jelentené, hogy a később megalakult Nemzeti Kerekasztalt Aczél György találta ki?”* [Kemény László válasza] *„Ilyen kijelentést nem szívesen tennék, de kétségkívül ennek az előképe körvonalazódik a TTI anyagában.”*⁴⁹ Ha Kemény László saját maga által korlátozottan vállalt véleményét legalább egy kérdés erejéig elfogadjuk, kaphatunk egy választ arra, hogy miért lett 1989. elején is kigáncsolva az ÚMF. Lényegében azt akarták gyorsabban megcsinálni, ami az MSZMP legfelsőbb szintjén már eldőlt, és amit Fejtő György, éppen január közepe táján vethetett papírra. Vagyis az MSZMP akarta „megcsinálni” az *egyvetetű fórumot* a tárgyalásokhoz.

A „FEJTI-ELABORÁTUM”

Kádár Jánost sok kritika érte azzal kapcsolatban, hogy ő mindig csak „válságjelenségekről” volt hajlandó beszélni, a válság tényét sohasem ismerte el. Tudta, hogy a rendszert egy legitimációs válság megdöntheti. A következőkben röviden ismertetem a mérvadó szakirodalom álláspontját az 1989. februári eseményekkel kapcsolatban, hogy aztán a tanulmány feltehesse, legfontosabb kérdését:

„az Új Márciusi Front 1989. január 11-én kelt javaslata döntően hozzájárult az új helyzet tudatosításához. Egyértelművé tette, hogy az MSZMP-nek szembe kell néznie az egypártrendszerből a képviseleti demokráciába való átmenet problémájával.”⁵⁰

Grósz Károly 1989. január 31-ére rendkívüli politikai bizottsági ülést hívott össze. Az ülésen történtek nem várt módon „fordulathoz vezettek a párt politikájában. A Pozsgay pellengérré állításának szándékával összerántott PB-ülés ugyanis arra is lehetőséget adott, hogy felszínre kerüljenek a párt általános helyzetével kapcsolatos problémák [vagyis a többpártrendszer kapcsán]. A PB-ülés legfontosabb, a további fejleményeket is döntő módon befolyásoló mozzanata Nyers Rezső felszólalása és javaslata volt. [Ripp Zoltán jelzi, hogy erre a fordulóra elsőként Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet]⁵¹ »Túlmentek az események rajtunk«– jelentette ki sokadszor. – »Én nem látok más lehetőséget, mint hogy vállaljuk a többpártrendszert.«” Grósz javasolta, hogy a PB ajánlja fel lemondását a KB-n. „Az elkerülhetetlen fordulat előjele volt e gondolat felvetése. (...) Egy héttel később, február 7-én a Politikai Bizottság következő ülésén **aztán mégis olyan döntés született** [kiemelés tőlem – R.A.L.: véleményem szerint helytállóbb, hogy a Pozsgay-bejelentés miatt aztán mégsem mondott le a PB], hogy a többpártrendszer elfogadásának javaslatával állnak a soron lévő Központi Bizottság elé. A fordulatban a fő szerepet az egyre kilátástalanabb helyzet fölismerése játszotta.”⁵²

„Az első nyilvánvaló fordulat az MSZMP politikájában egy párton belüli »incidens« nyomán következett be, amelyben Pozsgay Imre nyilvánosságra hozta [...] a »történelmi albizottság« állásfoglalást 1956-tal kapcsolatban»⁵³ [Kalmár Melinda rávilágít, hogy nem az állásfoglalás tartalmával volt a baj, hanem azzal, hogy a „belső elemzések sohasem azért készültek, hogy eredeti formájukban nyilvánosságra kerüljenek.(...) ... előbb mindig politikai átértékelésen mentek keresztül, hogy azután sohase derüljön ki, hogy a párt mit tud; csak az, hogy mit akar.”]

Az események alakulásában»⁵⁴ mégsem ez [Pozsgay-ügy nincs] volt a meglepő, hanem az, [...] Nyers Rezső bejelentette, hogy felőle lehet többpártrendszer is. Az 1989. február 7-i politikai bizottsági ülésen [...] már kész tényként, úgymond realitásként vették tudomásul, hogy a párt elfogadja a többpártrendszer elvi deklarációját.»⁵⁵

A szakirodalom, a témát kutatók munkáiban tehát egy olyan beállítás körvonalozódik, miszerint az MSZMP lépéskényszerbe került az ŰMF fellépése miatt, a Pozsgay-bejelentés pedig kiváltotta a többpártrendszer elfogadását. Mindezek eredménye pedig, hogy az 1989. február 10-11-i KB kiküldte a Fejti-féle munkabizottságot a tárgyalások megkezdésére.

De valóban elfogadható-e a fenti beállítás?

A korábban említett 1989. január 2-i megbeszélésre Kulcsár Kálmán így emlékezik vissza: „kimondottan is egyetértettünk abban [Fejttel], hogy nem a politikai intézményrendszert kell megváltoztatni, ahogyan eddig »hivatalosan« elhangzott, hanem ahogyan már jóval korábban is hangoztattam, a politikai rendszert. Világossá vált az

is, hogy az MSZMP nem törekszik [már] az átmenet idején sem az egyedüli kormányzásra, s nem kíván erőszakot alkalmazni »hatalma megőrzésére«. Kérdés volt azonban, hogy kikkel, milyen erővel keresendő a koalíció. [...] Végül megállapodtunk abban, hogy Fejti György megkezdi a politikai megalapozó munkát a pártban.⁵⁶

Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága⁵⁷ 1989. február 3-i ülésének – tehát időben a Pozsgay-bejelentés és a rendkívüli PB-ülés után, de még a február 7-i rendes PB előtt – 4. napirendi pontjáról van szó: „Véleménycsere a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról”. Az előadó „természetesen” Fejti György KB-titkár. Az előadói anyag címe: „Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról”. Tartalma egyébként ismerhető, érdemes összevetni Kulcsár saját koncepciójával is.⁵⁸ Viszont a tartalmánál talán még fontosabb az utolsó néhány oldal, ami konkrét lépéseket tartalmaz.

Még egyszer pontosítva a korábban feltett kérdést: a januári események (Pozsgay-bejelentés 1989. január 28., a rendkívüli PB-ülés január 31.), vagyis egy ún. „fordulat” készítette ténylegesen az MSZMP vezetését konkrét lépésekre, vagy a lépések mindezekről függetlenül is ugyanúgy és ugyanakkor történtek volna meg. Van-e olyan dokumentum, ami tartalmazza a későbbi konkrét lépéseket, és január vége előtt elkezdett?

„4., Milyen politikai menetrend látszik célszerűnek az előzőekben vázolt elgondolás megvalósítására?

- Az MSZMP Központi Bizottsága februári ülésén tárgyalja meg a hatalomgyakorlás megosztásával és ezzel összefüggésben a választási rendszer új alapelveivel összefüggő kérdéseket. Ezt megelőzően:
 - a Nemzetközi–Jogi és Közigazgatási Bizottság február 3-i ülését követően
 - a Politikai Bizottság (február 7.) majd,
 - a megyei első titkárok (február 8 vagy 9.) is vitassák meg a koncepciót.
- A KB februári ülésén kialakított és nyilvánosságra hozott álláspontunk legyen válasz az Új Márciusi Front kezdeményezésére is. Ebben – üdvözlendő a különböző politikai formációk párbeszédre irányuló elgondolását – vessük el az Országgyűlés és a Kormányzat (mint a törvényjavaslatok benyújtója) illetékességét közvetve megkérdőjelező, e testületeket „gyámság” alá helyezni szándékozó törekvéseket. Fejezzük ki – mint politikai párt – azt a készségünket, hogy mind a választásról, mind az Alkotmányozásról szívesen folytatunk akár két-, akár többoldalú párbeszédet az egyesülési törvény, (később a párttörvény) alapján bejegyzett társadalmi szervezetekkel.(...)
- Az MSZMP Központi Bizottsága március első felében tárgyalja meg az új Alkotmány ala[p]koncepcióját
 - a Politikai Bizottság (február 14-én) egy soronkívüli ülést szenteljen ennek;
- A két egymással összefüggő kérdés nagy hordereje miatt meg kell fontolnunk, hogy
 - rövidre szabott, de igen intenzív pártvita után – május végén, június elején újabb Országos Pártértekezletet tartsunk;
- Az MSZMP KB februári [február 10–11] ülését követően az MSZMP erre kijelölt tárgyaló csoportja:
 - kezdjen kétoldalú, majd többoldalú megbeszéléseket, konzultációkat a választási rendszerről, a hagyományos társadalmi szervezetekkel, valamint a már bejegyzett és együttműködésre kész politikai formációkkal;

- a KB márciusi ülését követően a megbeszélések terjedjenek ki az új Alkotmány szabályozási koncepciójára is;
- az MSZMP (a megbeszélések kimenetelétől függően) fejezze ki szándékát egy később körvonalazandó mandátummal rendelkező, fontos társadalmi döntéseket megvitató, előkészítő állandó konzultációs fórum létrehozására...”

1989. január 19.

Fejti György⁵⁹

ÖSSZEGRÉS

Itt szeretnék élni a lehetőséggel, hogy a misztikussá vált „forgatókönyv” fogalmat valamelyest tisztázni próbáljam. A szó magában hordozza, hogy egy előre végiggondolt, ha úgy tetszik megtervezett, eseménysorozatot értünk alatta. Mivel egy filmes kifejezésről van szó, az analógia adja magát. A forgatókönyvet a forgatókönyvírók írják, de más a rendezés: ez a 'rendszerátalakítás'. Míg a filmnek általában egy rendezője van, a 'rendszerátalakításra' ez már nem áll. És ennek megvannak a konzekvenciái is.

Egy rendszer egy másik rendszerre önmagától nem alakul át. Ahhoz valóban legalább egy nagyon komolyan átgondolt terv kell, amit végre is kell hajtani. De alternatívák nélküli tervezés nem társítható egy komoly vezetéshez, kellett legyen legalább egy másik terv is. Ezekről pedig, mivel mind a mai napig nem tisztázott a kérdés, nem állnak rendelkezésre információk. Ezért lenne fontos a résztanulmányok, és elemzések összegyűjtése és szintetizálása.

Több évtized alatt kialakult struktúrákat és mechanizmusokat kellett elméletben átalakítani egy olyan rendszerhez, amiről akkor nem lehetett tudni, hogy megvalósult formájában tényleg olyan lesz-e, mint amilyenek az elméletek, modellek mutatják.

Jelen tanulmányban nincs lehetőség az átmenet-típusok, demokrácia típusok elemzésére. Annyit azonban a különböző modellek kapcsán fontosnak tartok, hogy: a Politikatudományi kézikönyv szerint, ha egy egyszerű bináris rendszert veszünk tíz ismérv alkalmazásával, amelyek egy adott politikai rendszer legfontosabb összetevőire vonatkoznak, akkor akár 1024-féle demokrácia típusról beszélhetünk. A tíz szempont pedig eleve leegyszerűsítés.⁶⁰ Természetesen a valóságban sokkal kevesebb típus létezik.

Bár nem tudhatjuk még pontosan, hogy hogyan terveztek, de amint mondani szokás a papír sok mindent elbír. Tehát teljesen elméleti alapon egy bináris rendszerben a szempontok közül lehetett-e az egyik az, hogy „szocialista”. Ennek megválaszolásával jobban megérthetnénk a sokat emlegetett modellváltás vagy rendszerváltás problematikát.

IRODALOMJEGYZÉK

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I-II. Szerk.: S. Kosztricz Anna [et al.], Magyar Országos Levéltár, 1993.

- A politikatudomány új kézikönyve. Szerk. Robert E. Goodin, Hans-Dieter Lingemann, Osiris, Budapest, 2003.
- A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Szerk.: Bodzabán István, Szalay Antal, Pelikán Kiadó, Budapest, 1994.
- A rendszerváltozás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.
- Antal Attila: A magyar rendszerváltás anatómiája In: Útvesztő a Paradicsomba: periféria, modernizáció és demokráciakísérletek Magyarországon: előremutató személyiségek a magyar történelemben Szerk.: Balogh Róbert, Farmasi József, Budapest, Generáció 2020 Egyesület, 2009.
- Kalmár Melinda: Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben In: Alkotmányos forradalom: tanulmányok. A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben 7. kötet. Főszerk.: Bozóki András, Szerk. Elbert Márta [et al.], Főnix, Budapest, 2000.
- Kilényi Géza: A VII. ötéves tervidőszak kiemelt államtudományi kutatásai In: Állam, térkapcsolatok, demokrácia: Bihari Ottó Emlékkülés Szerk.: CSEFKÓ Ferenc, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja és a Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1987.
- Kilényi Géza: Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai. Budapest, 1991.
- Kulcsár Kálmán: Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Kutatási tájékoztató. Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv. A Koordináló Tanács kiadványa, [Budapest], 1987/1988.
- Rendszerváltozás Magyarországon, 1989–1990. Dokumentumok. Főszerk.: Békés Csaba, Malcolm Byrne. Budapest, 1999. (Kézirat – sokszorosított iratgyűjtemény)
- Révész Sándor: Aczél és korunk, Sík Kiadó, Budapest, 1997.
- Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.
- Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás, Rubicon – Könyvek, [Budapest], 2003.
- Új Márciusi Front 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. Az 1988. november 5-ei vitanap. Szerk.: Lázár István. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989.

JEGYZETEK

- 1 Hofi Géza Kádár-paródiája 1974-ből, „Mi a helyzet ma, Magyarországon a gyalogosokkal?”
- 2 Az MSZMP (mint állampárt) és az állami intézmény-szervezetrendszer (pártállam) szimbiózis.
- 3 Antal Attila: A magyar rendszerváltás anatómiája In: Útvesztő a Paradicsomba: periféria, modernizáció és demokráciakísérletek Magyarországon: előremutató személyiségek a magyar történelemben Szerk.: Balogh Róbert, Farmasi József, Budapest, Generáció 2020 Egyesület, 2009. 130-136.
- 4 Ebben a megközelítésben kvázi színimaként értem a *tranzitológiát*, de természetesen nem vitatom, hogy önálló létjogosultsága van, érdemként hangsúlyoznám az interdiszciplináris / „multi-diszciplináris” attitűdöt.
- 5 Digitarchiv, OSA
- 6 Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 88.
- 7 Vö. Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás, Rubicon-Könyvek, 2003.128.; Ripp, 2006, 267–268.
- 8 Az Országgyűlés január 10-11-i ülésén iktatta törvénybe az egyesülési jogot.
- 9 „kegygazdálkodás” – Révész Sándor kifejezése
- 10 Nyers Rezső levele Kádár Jánoshoz 1988. február közepe MNL OL M-KS 288. f. 66/18. ő. e.
- 11 Révész Sándor: Aczél és korunk, Sík Kiadó, Budapest, 1997. 385-386.
- 12 Kádár János és Nyers Rezső személyes találkozásjáról készült feljegyzés MNL OL M-KS 288. f. 66/18. ő. e.
- 13 *„Tisztában vagyunk vele, hogy a politikai intézményrendszer megújításához, a kilencvenes évek közmegegyezésének megalapozásához évek átgondolt munkája szükséges. A jelenlegi helyzet azonban sürgős lépéseket kíván. Szükségesnek tartjuk Országos Társadalmi Konzultatív Testület megalakítását”* Új Márciusi Front 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. Az 1988. november 5-ei vitanap. Szerk.: Lázár István. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989. 16-17.
- 14 Ripp, 2006, 108.
- 15 MSZMP PB 1988. április 6. MNL OL M-KS 288. f. 5/1023. ő. e.
- 16 Óvári Miklós és Lukács János feljegyzése a PB számára 1988. április 28-án. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült 1 példányban.) MNL OL M-KS 288. f. 66/21. ő. e.

- 17 Aczél György feljegyzése Kádár Jánosnak 1988. április 7. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült 2 példányban. MNL OL M-KS 288. f. 66/21. ő. e.
- 18 Lukács János és Óvári Miklós feljegyzése Kádár Jánosnak 1988. április 7. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült 1 példányban) MNL OL M-KS 288. f. 66/21. ő. e.
- 19 1987. december 13-án itt volt az első „ülés” az ÚMF megszervezésével kapcsolatban
- 20 Lukács János és Óvári Miklós feljegyzése Kádár Jánosnak 1988. április 28. (Szigorúan Bizalmas minősítésű, készült egy példányban) MNL OL M-KS 288. f. 66/21. ő. e.
- 21 Népszabadság 1988. szeptember 17. Hovanyecz László interjúja
- 22 A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Szerk.: Bodzabán István, Szalay Antal, Pelikán Kiadó, Budapest, 1994. 104.
- 23 Uo. 114.
- 24 Kilényi Géza (Gyula, 1936. május 11. –) alkotmányjogász. Tanulmányok: ELTE JTK, 1954–1958. Életút: 1958–1973. ügyész, 1960–1973. a Legfőbb Ügyészségen dolgozik, 1973–1985. az Államigazgatási Szervezési Intézet tudományos igazgató-helyettese, 1981–1988. az MTA Államtudományi Kutatások Programirodájának igazgatója, az új alkotmány elméleti megalapozását szolgáló kutatás irányítója, 1988–1989. igazságügyminiszter-helyettes, 1989–1998. az Alkotmánybíróság tagja. 1984–1989. az Alkotmányjogi Tanács tagja. 1996-tól a Pázmány Péter Katolikus Egyetem JTK tanszékvezető egyetemi tanára, majd 2000–2006. intézetvezető. Az MTA Közigazgatástudományi Bizottság tagja, 2008– a bizottság elnöke. 1993– a Pallas Páholy kuratóriumának elnöke. A Magyar Jogászegylet tudományos bizottság elnöke. 2000–2001. egészségügyi miniszteri biztos. 2003–2004. a Köztársasági Etikai Tanács tagja. Kutatási területe: államigazgatási eljárásjog, környezetvédelmi jog, alkotmányjog. Az állam- és jogtudomány kandidátusa (1968), doktora (1979). vö. A rendszerváltozás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.
- 25 Kilényi Géza: A VII. ötéves tervidőszak kiemelt államtudományi kutatásai In: Állam, térkapcsolatok, demokrácia: Bihari Ottó Emlékkülés Szerk.: Cséfkó Ferenc, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja és a Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1987. 73.
- 26 Uő. uo. 73-85.; Vö. Kutatási tájékoztató. Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv. A Koordináló Tanács kiadványa, [Budapest], 1987/1988.
- 27 MSZMP KB TTI Bevezetés az APB 1-6. témák zárójelentéséhez Grósz Károlynak 1989. június 30. MNL OL M-KS 288. f. 54/1. ő. e.
- 28 Uo.
- 29 Uo.
- 30 Kulcsár Kálmán (Erdőtelek, 1928. június 27.–) szociológus, jogász. Tanulmányok: Jogakadémia, Eger, 1947–1949., Pázmány Péter Tudományegyetem JTK, 1949–1950. Életút: 1950–1956. katonai ügyész, minisztériumi tisztviselő, bíró, közben aspiráns, 1956. kilép a bírói karból, 1957–1968. az ELTE, illetve az MTA tudományos munkatársa, 1965–1966. a Columbia és a berkeleyi Kaliforniai Egyetemen dolgozik Ford-ösztöndíjjal, 1969–1983. az MTA Szociológiai Kutató Intézet igazgatója, 1983–1988. az MTA főtitkár-helyettese, 1986. az Indianai Egyetem vendégprofesszora, 1988–1990. igazságügyminiszter, 1990–1993. ottawai nagykövet, 1994– az MTA Politikatudományi Intézet igazgatója. 1989–1990. a Hazafias Népfront elnöke, köztársasági elnökjelölt. 1970–1998. az ELTE jogszociológiai tanszékén egyetemi tanár, 1983–1989. a Magyar Szociológiai Társaság, 1987–1989. az Erdei Ferenc Társaság elnöke. A Társadalomkutatás főszerkesztője, az Acta Juridica szerkesztőbizottság tagja, 1988–1990. a Magyar-Indiai Baráti Kör elnöke. Az állam- és jogtudomány kandidátusa (1956), doktora (1968). 1973– az MTA levelező tagja, 1982– rendes tagja. Vö. A rendszerváltozás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.
- 31 1985/1986-tól „Ts Programiroda” vezetője az MTA-n
- 32 Kulcsár Kálmán: Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 115.
- 33 Uő. uo. 115.
- 34 Uő. uo. 114.
- 35 Uő. uo. 116.
- 36 Uő. uo. 117. 6-os lábjegyzet; Vö. Kilényi Géza: Egy alkotmányelőkészítés dokumentumai. Budapest 1991. 5-23.
- 37 Fejtő György (Sátoraljaújhely, 1946. március 10.–) politikus, gépészmérnök. Tanulmányok: Budapesti Műszaki Egyetem, Politikai Főiskola. Életút: 1969–1972. a Budapesti Műszaki Egyetem tanársegéde, 1972–1976. a KISZ KB munkatársa, 1976–1979. titkára, 1979–1980. az MSZMP KB párt- és tömegszervezeti osztályvezető-helyettese, 1980–1984. a KISZ KB első titkára, 1984–1987. az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottság első titkára, 1987–1989. az MSZMP KB titkára (védelem,

- belügyek, állambiztonság, igazságszolgáltatás), 1980–1989. a KB, 1989. június–október a PIB tagja, 1989. március–október a háromoldalú tárgyalásokon az MSZMP tárgyalóküldöttségének vezető-helyettese. A Buda Iparteknika Kft. ügyvezető igazgatója. Vö. A rendszerváltozás évei, 1987–1990 [elektronikus dokumentum] MOL, Budapest, 2010.
- 38 Kulcsár, 1994, 121.
- 39 Vö. Kalmár Melinda: Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfóza a demokratikus átmenetben In: Alkotmányos forradalom: tanulmányok. A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben 7. kötet. Főszerk.: Bozóki András, Szerk. Elbert Márta [et al.], Főnix, Budapest, 2000. 285. „...1989 tavaszáig az MSZMP vezetésének nem voltak egyértelmű, véglegesnek mondható elképzelései arról: milyennek képzei a politikai átalakítás végcélját. Kimondva-kimondatlanul a párt vezetése 1989. februárig abban a meggyőződésben élt, hogy a pluralizmus a történelmi közeljövőben nem jelenthet többet, mint maximum egy egypártrendszer keretein belül kialakítandó, valamiféle korporatív névleges hatalommegosztást. 1989 első néhány hónapjának kül- és belpolitikai eseményei azonban arra kényszerítették a pártvezetést, hogy az eddigieknél egyértelműbb választ adjon...”
- 40 Ripp Zoltán kifejezése
- 41 MSZMP KB 1989. április 12. (zárt ülés) A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I. Szerk.: S. Kosztricz Anna [et al.], Magyar Országos Levéltár, 1993. 761.
- 42 A puha diktatúrától a kemény demokráciáig, 1994, 115.
- 43 MSZMP KB 1988. december 15. MNL OL M-KS 288. f. 4/248-249. ő. e.
- 44 A puha diktatúrától a kemény demokráciáig, 1994, 131-133.
- 45 Uo. 117-119. Vö. Ripp, 2006, 267.
- 46 Uo. 119.
- 47 *Felhívás a társadalmi megújulás szellemi megalapozására.* Új Márciusi Front 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. 1989. 12.
- 48 Révész, 1997, 385-386.
- 49 A puha diktatúrától a kemény demokráciáig, 1994, 119.
- 50 Ripp, 2006, 267.
- 51 Uő. uo. 271. 422-es lábjegyzet; Vö. Kalmár, 2000. 286.
- 52 Uő. uo. 271-272.
- 53 „Pozsgay nyilvánosságpuccs” - Ripp Zoltán kifejezése
- 54 1989. január 31-i rendkívüli PB-ülés
- 55 Kalmár, 2000. 286-287.
- 56 Kulcsár, 1994, 122.
- 57 Elnök: Grósz Károly; titkár: Horn Gyula; Tagok: Borbély Sándor, Fejti György, Fock Jenő, Horváth István, Kárpáti Ferenc, Korom Mihály, Kótai Géza, Szűrös Máttyás, Várkonyi Péter. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I. Szerk.: S. Kosztricz Anna [et al.], Magyar Országos Levéltár, 1993. 1893.
- 58 Kulcsár, 1994, 121-124.
- 59 Fejti György „Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról” című anyaga az MSZMP Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága 1989. február 3-i ülésének jegyzőkönyvében MNL OL M-KS 288. f. 62/1. ő. e.
- 60 „Ha a politikai rendszer tíz legalapvetőbb aspektusát vesszük figyelembe és egy nagyon kezdetleges, bináris rendszert állítunk fel a meglevő, ellentétes intézményi formák között (figyelmen kívül hagyva e két forma közötti összes lehetséges variációt), akkor a modern nyugati típusú kapitalista demokrácia 2¹⁰= 1024 lehetséges politikai intézményi konfigurációját kapjuk.” A politikatudomány új kézikönyve. Szerk.: Robert E. Goodin, Hans-Dieter Lingemann, Osiris, 2003. 139.